УДК 330.59(497.1)"1964"(093.2)

Приређена грађа
Примљен: 28. 3. 2016.
Прихваћен: 4. 7. 2016.

Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ
Институт за савремену историју
ivanadobrivojevic@hotmail.com

Југословени о сиромаштву 1964. Трагом једног документа*

Апстракт: Рад разматра релативно низак животни стандард у Југославији пред привредну реформу 1965. године. Састоји се од уводне студије и документа *Информација о реаговањима грађана на услове живота и предлозима да о тим питањима заузме став Осми конгрес Савеза комуниста Југославије*, који се чува у Архиву Југославије.

Кључне речи: Југославија, 1964, животни стандард, инфлација, Осми конгрес

„Дозволите да ја са неколико ријечи потцртам садашње стање у вези са нашом привредом које није нимало ружичасто. Могу рећи, да се по мом мишљењу, овдје не ради само о извесној привредној кризи, него се ради о политичкој кризи у нашој земљи (...) Каква је само атмосфера (...) на сједницама Савезног извршног вијећа! Какве су то дискусије! Често долази до тога да се човјек пита (...) је ли та наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне?" Титово уводно излагање на Проширеној седници Извршног комитета одржаној марта 1962. осликавало је сву дубину економске и државне кризе у којој се Југославија почетком 60-их година нашла, али и одсуство јединственог приступа решавању тог проблема. Све веће осамостаљивање република као засебних политичких и економских целина доводило је до „опште дезинтеграције" и „судара национал-

* Приређена грађа је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (№ 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ног и југословенског".[1] Непрестани апели Јосипа Броза, који су се као кључни мотиви понављали у (конзервативно интонираним) говорима током 60-их, о неопходности државног и партијског јединства, економским реформама и поправљању материјалног положаја најширих слојева становништва, пре свега радника, нису имали много утицаја на југословенску стварност.[2] Критикујући „грамзивост за инвестиционим улагањима и нездрава такмичења инвестиционих улагања", „аномалије и слабости у привреди", непотребна путовања у иностранство, „расипање", увоз „свега и свачега", али и децентрализацију која све више добија обрисе „дезинтеграције",[3] Тито је, између осталог, поручивао и да, упркос релативно либерализованим условима пословања, држава ни после реформе из 1961. не одустаје од уплива у привреду.

Висока стопа привредног раста (13,3%) забележена у периоду 1957–1959.[4] била је пре свега резултат развоја на иностраној помоћи и страним кредитима. Конјуктура је успорена већ 1960, дефицит у трговини са иностранством је растао, унутрашње тржиште је постало све нестабилније, а Југославија је дуговала иностраним повериоцима преко милијарду долара.[5] Привредна реформа спроведена 1961. године зауставила се на пола пута – иако су промењени односи у расподели нето-продукта између предузећа и државе, сва остала подручја привредног система наставила су да функционишу по старом. У политици цена се ништа није променило, будући да је држава наставила да одређује цене за око 70% производа. Девизна и спољнотрговинска размена са иностранством је и даље административно регулисана, а систем планирања је остао исти. Ипак, велики искорак у односу на претходни период представљало је право предузећа да распоређују део профита по сопственом нахођењу. Упоредо са успоравањем привредног раста 1961, предузећа која су

1 Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији,* (Нови Сад: САНУ, 2001), 368–369.

2 Slobodan Selinić, „Pogledi Josipa Broza na neke probleme jugoslovenskog društva šezdesetih godina 20. veka", *Tito: Viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, (Beograd: INIS, 2011), 331.

3 АЈ, АЦКСКЈ, III/88, Проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ одржана 14–16. 3. 1962.

4 Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–85,* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 242.

5 АЈ, АЦКСКЈ, III/88, Проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ одржана 14–16. 3. 1962; АЈ, АЦКСКЈ, III/8; Преглед кретања привреде (15. 2. 1962).

пословала добро почела су повећавати плате. Навикла на вишегодишњу уранивловку, и предузећа која су лоше пословала одлучивала су се на повећање зарада, уз аргумент да је неопходно изједначити плате са предузећима исте групације будући да су социјалне једнакости морале бити поштоване у једној социјалистичкој земљи.[6] Укидање контроле над платама је, и поред све веће административне контроле цена, довело до инфлације. Не би ли избегла контролу цена, предузећа су редизајнирала изглед појединих производа претварајући га тако у нови производ, на који се нису могле применити раније регистроване цене, иначе најраспрострањенији вид администрирања цена. Тако се, наводи Бранко Хорват, само током 1964. на југословенском тржишту појавило готово 25.000 „нових" производа. Како су ниске и строго контролисане цене сировина учиниле производњу нерентабилном, 1964. цене су административно повећане у прехрамбеној индустрији, пољопривреди, енергетици и обојеној металургији.[7]

Неусклађеност производње и потрошње тешко је оптерећивала југословенску привреду. У времену највеће конјуктуре (1957–1959) зараде су просечно расле за 22% (номинални износ), инвестиције у основна средства за 23%, док је просечни годишњи раст износио 14%. Политика повећања потрошње настављена је и у периоду 1960–1961, иако материјалних могућности, услед посустајања провреде, није било. У тим годинама узетим заједно, при реалном порасту друштвеног производа од 13%, номинални пораст плата износио је 45%, буџета и фондова социјалног осигурања 54%, док су инвестиције у основна средства повећана 51%. До 1956. економски губици су надокнађивани занемаривањем инфраструктурне изградње и сталним опадањем стандарда, а у годинама конјуктуре инострани кредити су олако трошени не би ли се камуфлирали губици застареле, неефикасне и неконкурентне југословенске привреде. Почетком 1962. висина иностраног дуга је прелазила милијарду долара. Потрошња изнад материјалиних могућности изазивала је нестабилност унутрашњег тржишта коју је пратио стални раст цена. Либерализација увоза је такође узимала свој данак – недовољно конкурентна југословенска роба се гомилала на складиштима, фабрике

6 Bilandžić, *Historija SFRJ,* 249–251. Видети и: АЈ, АЦКСКЈ, III/8, Преглед кретања привреде (15. 2. 1962).

7 Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. Problemi, teorije, ostvarenja, propusti,* (Beograd: Insitut ekonomskih nauka, 1970), 57.

су радиле са смањеним капацитетом, а дефицит у спољонтрговинској размени је бивао све већи.[8] Цена олаког трошења била је превелика – висина задужења је била приближно једнака трогодишњем обиму извоза робе, дефицит је био у сталном порасту, а поскупљења су обесмишљавала пораст зарада, пошто су трошкови живота, према не сасвим тачним проценама,[9] порасли за 22%.[10]

Упоредо са посустајањем привреде, незапосленост је представљала све већи проблем. Створен је зачарани круг који је отежавао, а на дуже стазе гледано, и онемогућавао суштинску модернизацију производње. Једном покренутне миграције на релацији село–град било је немогуће контролисати и успорити, а југословенска привреда није могла да апсорбује све оне који су се у потрази за бољим животом слили у градове. Према подацима из 1961. године, чак 87% незапослених је тражило посао неквалификованих радника или помоћних службеника.[11] Штавише, нови неквалификовани радници су се и почетком 60-их регуртовали из редова младих, будући да услед неадекватне мреже средњих школа део свршених основаца, нарочито из неразвијених комуна, није био у прилици да настави школовање.[12]

Не би ли смањила трошкове, модернизовала производњу и учинила југословенску робу конкурентнијом на иностраним тржиштима, предузећа су, на основу препорука ССРНЈ и Савеза синдиката, покушала да, укидањем појединих радних места, смање број запослених. Отпуштани су најчешће „слаби радници“, „радници са малим радним стажом“, „недисциплиновани“, „без квалификација“, „болешљиви“, као и они запослени који су „имали земљу“. Ненавикли на губитак посла и сигурне егизистенције, радници су покушавали да избегну отказе одлазећи на боловање. Сличној тактици су прибегавала

8 Ivana Dobrivojević, „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/2016, u štampi; АЈ, АЦКСКЈ, III/88; Проширена седница Извршног комитета ЦКСКЈ одржана 14. 3. 1962.

9 АЈ, АЦКСКЈ, II/100, О неким проблемима наше радничке класе (1964). - У документу „Индекс трошкова живота“ и сам Савезни завод за статистику изричито наглашава „да индекс трошкова живота који се објављује није показатељ кретања стварних трошкова живота, па самим тим није ни показатељ за сагледавање нивоа у оквиру животног стандарда“, (АЈ, КПР II–3–ц–2/31, Елаборат „Актуелни проблем из области стандард и самоуправљања” о коме ће се расправљати на пленуму ЦВ ССЈ 26. 3. 1965).

10 АЈ, АЦКСКЈ, III/8, Преглед кретања привреде (15. 2. 1962).

11 Исто.

12 АЈ, 114–379, Стенографске белешке II проширеног пленума одржаног у Београду 13. 6. 1962.

и предузећа, посебно она која су имала своје амбуланте – запосленима су уместо отказа отварана боловања, па су трошкови њиховог издржавања са предузећа пребацивани на социјално осигурање.[13]

Пораст стандарда је, у поређењу са периодом пре 1957. године, био знатан, а куповна моћ, захваљујући све распрострањенијим потрошачким кредитима, све већа. Прве пукотине у до тада социјално монолитном друштву почеле су да се појављују. Плате одређених категорија запослених – функционера, стручњака и школованих службеника – омогућавале су солидан живот, нарочито породицама у којима су и муж и жена били запослени. Новац је трошен на опремање стана – куповани су фрижидери, веш машине, и први телевизори,[14] растао је и увоз аутомобила,[15] а било је и оних који су, не би ли се обукли по последњој моди, ишли у Трст.[16] Међутим, велики део Југословена је и даље тешко живео. На прехрамбене производе и стан одлазило је, у просеку, 3/4 буџета породице, а породица слабије плаћеног радника је, како би покрила ове издатке, трошила 85–90% примања.[17] Са порастом економских тешкоћа, расло је и незадовољство. У Србији је више од 60% запослених примало испод 25.000 динара, што је била сума од које се једва дало преживети.[18] И партијски функционери су признавали „да данас већина (...) квалификованих радника живи слабије него пре рата кад су били запослени". „Они живе сиротињски живот", констатовано је у једном извештају. „Њихова храна је углавном хлеб, сурогат супа (Подравка, Арго), са мало кромпира, пасуља и слично. Ретко имају четири пута месечно месо. Поједине фамилије имају само једном месечно, кад приме плату (...) Скоро сви су задужени. Деца подносе лошу храну у кући, али им

13 AJ, 114–92, Упошљавање и могућности упошљавања радне снаге у нашој земљи (7. 10. 1963).

14 Berislav Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije* (Zagreb: Novinsko-izdavački, štamparski i birothenički zavod, 1965), 106–108; Igor Duda, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povijest* 2/2005, 375.

15 Predrag J. Marković, *Beograd između Istokai Zapada 1945–1965*, (Beograd: Službeni list SRJ, 1996), 313–315.

16 Breda Luthar, „Remembering socialism: On desire, consumption and surveillance", *Journal of Consumer Culture* 6/2006, 229–259.

17 AJ, АЦКСКЈ, III/100, О неким проблемима наше радничке класе (1964).

18 AJ, КПР II–3–а–2/65, Преглед седница Извршних комитета ЦК СК Србије и Хрватске (4. 3. 1964).

тешко пада кад су лоше обучени на улици и у школи, па врше притисак на родитеље".[19]

Број запослених према распонима личних примања у привреди СФРЈ [20]

	1963. јануар	1963. новембар	Индекс новембар–јануар
До 10.000	60.000	35.000	59
10.000–15.000	241.000	153.000	63
15.000–20.000	502.000	384.000	76
20.000–25.000	448.000	428.000	96
25.000–30.000	323.000	382.000	118
30.000–40.000	343.000	489.000	142
40.000–50.000	141.000	260.000	184
50.000–60.000	60.000	135.000	225
60.000–80.000	37.000	100.000	270
80.000–100.000	8.000	31.000	388
Преко 100.000	3.700	18.700	505
Укупно	2.166.700	2.416.700	

Незадовољни су били готово сви – радници због ниских зарада и лоших стамбених прилика, учитељи, али и студенти због смањења стипендија.[21] У таквим околностима, све чешће су се чули приговори „да се радницима само обећава, а положај им се није по-

19 АЈ, АЦКСКЈ, III/100, О неким проблемима наше радничке класе.

20 Према анализи и рачуну који су прављени у синдикату СР Србије и СР Хрватске било је неопходно између 45.000 и 50.000 за нормално задовољење потреба четворочлане породице која живи у граду. АЈ, КПР III–3–а–3/46, Информација Влајка Беговића о неким проблемима наше радничке класе.

21 АЈ, КПР II–3–а–2/104, Информација о проширеној седници Извршног комитета ЦК СК Словеније одржаној 28. 4. 1964.

правио". Штрајкови су, нарочито 1962. и 1963. године, постајали све чешћи.[22] У руднику Трбовље - Храстник колектив је пребацивао комунистима „да су неспособни и само говоре да ће се ствар решити, а ништа се не решава". Слично расположење владало је и у суседном руднику Загорје где су јамски вагонети били „пуни натписа са позивима на штрајк".[23]

И поред обећања о „стабилном порасту животног стандарда" која су се чула на Осмом конгресу,[24] раст цена је настављен и у 1965. години. Опадање куповне моћи изазивало је све гласнија негодовања, али и забринитуост. Грађани су правили залихе робе,[25] отворено причали да је „динар изгубио сваку вредност", „да је ситуација скоро безизлазна" и да је „социјализам донео само беду".[26] „Толико је неизвесност присутна да људи док чекају у реду за хлеб изражавају бојазан да неће поскупети док стигну на ред да га купе", могло се прочитати у једном извештају.[27] Осећају несигурности и егзистенцијалне угрожености је додатно доприносила и чињеница да су многа предузећа у Нишу, Сплиту, Зрењанину, Вараждину, Загребу и другим местима, услед недостатка репроматеријала, била приморана да делимично обустављају производњу и отпуштају раднике.[28] У свакодневним разговорима узроци сталног повећања цена тражени су у „већој или мањој способности приредних руководилаца". Посебно су критиковане изјаве у којима су становништву давана (празна) обећања да ће инфлација бити зауздана, а економске прилике поправљене. Отуда се све чешће чула и констатација: „или ови наши руководиоци намерно заобилазе истину, или нису у стању ни сами да предвиде привредна кретања". Становници Ријеке, Вараждина, Ши-

22 Предраг Ј. Марковић, „Раднички штрајкови у социјалистичком и транзиционом друштву Југославије и Србије", *Токови историје* 1/2014, 54.

23 АЈ, КПР II–3–а–2/95, Информација о активности општинских конференција СК у Храстнику, Трбовљу и Ђакову (29. 6. 1964).

24 *Осми конгрес СКЈ*, (Београд: Култура, 1964), 260.

25 АЈ, КПР II–3–а–2/133, Информације о реаговањима грађана у сарајевском срезу на повећање цена и став комуниста (13. 2. 1965); АЈ, КПР II–3–а–2/139, Информације о реаговањима грађана у Војводини и новосадском срезу на повећање цена (8–17. 3. 1965).

26 АЈ, КПР II–3–а–2/139, Информације о реаговањима грађана у Војводини и новосадском срезу на повећање цена (8–17. 3. 1965).

27 АЈ, КПР II–3–ц–2/31, Елаборат „Актуелни проблем из области стандард и самоуправљања" о коме ће се расправљати на пленуму ЦВ ССЈ 26. 3. 1965.

28 АЈ, КПР II–3–1/36, Политичка ситуација међу радницима после Осмог конгреса СК Југославије.

беника и других места све чешће су писали својим познаницима и родбини у иностранству о повећању цена, жалећи се „како им живот постаје све тежи, да су цене све неприступачније“, иако су плате повећане, „изражавајући при томе неизвесност како ће даље бити“. У песимистичкој атмосфери која је завладала, на мукама су се нашли и синдикални руководиоци чија дужност је била да запосленима „објасне“ економске проблеме у којима се земља нашла. Будући да је „положај многих категорија запослених погоршан до те мере да људи не виде корист у голим објашњењима“, слабио је и пропагандни рад у предузећима. Активисти су се правдали да се не смеју појавити пред људима који им кажу „једемо кромпир, пасуљ, купус, свињске папке, кости“. „Ми лажемо народ – то је очигледно“, констатовао је синдикални функционер из Ниша. Статистички подаци нису могли охрабрити нити умирити најсиромашније, па су се синдикални функционери питали како да објасне економске тешкоће човеку који поставља питање „како да купи литар млека“.[29]

Јула 1965. изведена је привредна реформа – динар је девалвиран, умањене су заштитне царине, дошло је до осетног успоравања и смањења кредита и новчане масе како би се сузбила инфлација, смањени су неки порези, одређене су нове цене које су замрзнуте на том нивоу и ограничена буџетска потрошња. Пораст цена је довео до пораста трошкова живота за читавих 35%. Предузећа су плате повећала у складу са могућностима, тако да сви запослени нису добили једнако повећање на име пораста трошкова живота.[30] Повећавање распона у платама и диференцирање нивоа животног стандарда запослених са истим или приближно истим квалификацијама, у зависности од сектора у коме су радили, постало је мотив за „разна реаговања и незадовољства“. Релативна либерализација пословања и њене последице нису увек наилазиле на одобравање – 70% анкетираних грађана Југославије, а 81% комуниста се у анкети 1967. изјаснио за ограничавање висине зарада.[31] Остварена економска стабилизација постигнута је захваљујући „оштрим рестриктивним мерама и стагнацији привреде“. Предузећа су покушавала да редукцијама радне снаге реше материјални положај, па је незапосленост, нарочито од 1968. године, почела да се претва-

29 АЈ, КПР II–3–1/36, Политичка ситуација међу радницима после Осмог конгреса СК Југославије.

30 Bilandžić, *Historija SFRJ.*

31 АЈ, АЦКСКЈ, IV, к. 3/6, Нека питања развоја животног стандарда (1968).

ра у озбиљан политички проблем. Стагнирале су и пољопривреда и индустрија, а годишња стопа раста 1964–1967. износила је 2,9% посто. Југословенска привреда је све више заостајала за развијеним земљама, с обзиром да је, само за одржавање постојећег економског стања, било неопходно да друштвени производ расте по годишњој стопи од најмање 9%.[32] На економске недаће надовезивале су се политичке, јер је продубљивање јаза између богатих и сиромашних делова земље заоштравало реторику, погодовало појави национализ(а)ма и утицало на све већа разимоилажења у државном врху која ће кулминирати почетком 70-их година.

Информација о реаговањима грађана на услове живота и предлозима да о тим питањима заузме став Осми конгрес Савеза комуниста Југославије[33]

У 11 анонимних писама, која су у последње време упућена Председнику Републике, истичу се разне негативне појаве и тешкоће на које наилазе радници у својим радним организацијама. У писмима се тражи предузимање енергичних мера на сузбијању таквих појава и на побољшању животног стандарда радника, а нарочито оних чији су лични дохоци ниски.[34] У основи, сва мишљења и предлози полазе од тога да у политици и свакодневној пракси треба доследно обе-

32 Bilandžić, *Historija SFRJ,* 314–318.

33 AJ, КПР III–3–a–1/36.

34 Крајем 1955. године дошло је до промене економске политике. Нерационално инвестирање у постројења тешке индустрије је напуштено, већа средства су одвојена за пољопривреду, а из економских, али и политичких разлога, одлучено је да се ради на повећању стандарда грађана. Известан напредак се осетио већ 1957. – плате су почеле лагано да расту, цене су, изузимајући цене пољопривредних производа, биле релативно стабилне, а куповна моћ грађана је додатно повећавана потрошачким кредитима. Све до реформе 1961. плате запослених широм Југославије су, без обзира на њихову квалификациону структуру, биле релативно уједначене. Међутим, економским мерама 1961. године укинута је контрола над платама, што је, и поред још увек релативно строге контроле цена, довело до инфлације. С обзиром да је највећи део новца одлазио на исхрану, у невољи су се нашле породице неквалификованих радника (којих је процентуално било највише) будући да они нису били у могућности да промене структуру потрошње. Видети: AJ,142/I–6–22, Социјалистички савез и привредни развитак земље. Привредна ситуација у време одржавања и непосредно после IV конгреса; Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Insitut za savremenu istoriju, 2013), 193–194; Bilandžić, *Historija SFRJ,* 249–250; Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije,* 57.

збедити оживотворење оних ставова Савеза комуниста који су заузети у последњем Писму Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије, а посебно у говорима друга Тита у Сплиту, [35] на петом конгесу Савеза синдиката Југославије[36] и на шестом пленуму ЦК СКЈ.[37] Посебно се, са доста горчине, незадовољства и личне резигнације напада и критикује повећање цена које добија такве размере да минимална накнада од 1500 динара не може бити довољна да подмири само повећане трошкове исхране а камоли и друге трошкове (електрична енергија, угаљ, услуге).[38]

35 У конзервативно интонираном говору на митингу у Сплиту (мај 1962. године) Тито је критиковао слабости у привреди, „претеривања у погледу инвестиција" и „тежњу да свако гради све што хоће и што му се свиди". Истакао је да су тешкоће у развоју земље резултат „субјективних грешака у првом реду наших руководећих људи", да комунисти морају „усмјеравати развитак" земље и бити „примијер другима". Осврнуо се и на грешке у расподели дохотка и критиковао позиве на штајк уз образложење да запослени могу штрајковати једнино сами против себе (J. Broz Tito, *Govor na narodnom mitingu u Splitu*, (Beograd, 1962)).

36 Пети конгрес Савеза синдиката Југославије је одржан у Београду 20–25. априла 1964. године. Конгрес је отворио Тито, а уводни реферат поднео Светозар Вукмановић Темпо. Посебну пажњу Конгрес је посветио животном стандарду. Иако је на седницама државног врха поновљено да је раст стандарда тесно повезан са повећањем продуктивности рада, Броз је о животном стандарду на отварању конгреса говорио у нешто другачијем тону истичући да су радници, што се продуктивности тиче, „углавном дали оно што су могли". Заложио се даље за модернизацију индустријских постројења и потпуно искоришћавање фабричких капацитета који су радили са пола снаге. Кртитика распона у зарадама је на известан начин представљала и критику привредне реформе из 1961. године. Иако у новим условима привређивања повратка на уравниловку више није могло бити, Тито је признавао да је стандард најширих слојева становништва незадовољавајући и да је распон у платама између неквалификованих радника и стручњака „превелик" (J. Broz Tito, „Privredi se mora ostaviti više sredstava. Govor na V kongresu Saveza sindikata Jugoslavije", *Govori i članci*, t. XIX, (Zagreb: Naprijed, 1967), 59–64. Видети и: Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, t. IV (Zagreb: Globus, 1982), 332–333.

37 Шести пленум је одржан 16. марта 1963. године. На њему је истакнуто да животни стандард мора расти како би расла и продуктивност рада. Критиковано је екстензивно инвестирање, дуплирање производних капацитета „и фабрика које раде са пола снаге", инвестициона политика која се заснива на бази рестрикције личне потрошње и „неоправдано стезање каиша" будући да, како је оцењено, овакве мере изазивају „веома озбиље диспропорције", „ремете односе цена и тржиште" и „стварају политичко незадовољство", (АЈ, АЦКСКЈ, II/24, Основне смернице за предконгресну активност СКЈ).

38 Према статистичким подацима у оквиру глобалног пораста трошкова живота од 19%, од јануара 1964. до јануара 1965. године, трошкови исхране су порасли за 24%, трошкови становања за 24%, услуга за 14%, одеће и обуће за 11%, а дувана и пића за 15% (АЈ, КПР II–3–ц–2/31, Елаборат „Актуелни проблем из области стандард и самоуправљања" о коме ће се расправљати на пленуму ЦВ ССЈ 26. 3. 1965).

Веома ниски лични дохоци великог броја радника (према подацима Савезног секретаријата та рад у децембру 1963. године око 52,7% запослених радника имало је месечни лични доходак до 30000 динара), тешки услови становања – високе закупнине у собицама које издају поједина лица,[39] оптерећење потрошачким кре-

39 Ратна разарања и механички прилив становништва у градове тешко су оптеретили стамбени фонд. Стамбена беда се из године у годину повећавала, будући да темпо градње није био довољан чак ни да одржи стамбени стандард на истом нивоу. Године 1953. на једног Београђанина је долазило 9,9 квадратних метара стамбене површине, што је било далеко испод европских стандарда који су износили између 15 и 23 квадратна метра, али и прилика у Љубљани (14,4), Загребу (12,4) и Сарајеву (10,7). Делимично одустајање од индустријализације по сваку цену, промена инвестиционих приоритета и већа улагања у животни стандард довели су до веће градње. Крајем 1955. је уведен допринос од 10% за стамбену изградњу који су биле обавезне да плаћају „привредне организације, установе, државни органи, друштвене и задружне организације као и друге особе које запошљавају туђу радну снагу". Новац је служио за градњу друштвених станова који су уступани запосленима на трајно коришћење, а могли су се и наслеђивати. Симболична станарина која је наплаћивана није била довољна ни за одржавање и амортизацију стамбеног фонда (Dobrivojević, *Selo i grad,* 407–409). Па ипак, упркос знатним инвестицијама у станоградњу, према упоредној међународној статистици између 14 европских држава, по броју изграђених станова на 1.000 становника Југославија је 1961. године била трећа са краја, у периоду 1962–1964. била је претпоследња, да би 1965. и 1966. опет постала трећа са краја (Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, (Budva: Meidteran, 1990), 50). Како станоградња није могла да прати темпо миграција, нарочито ка великим градовима, стамбена беда је била евидентна. При додели станова на уштрб радника фаворизовани су виши друштвени слојеви, будући да су руководиоци, стручњаци и службеници, у односу на своју процентуалну заступљеност, чешће били носиоци станарских права. Становништво са високим, вишим и средњим стручним образовањем живело је у централним градским општинама, док су радници живели углавном на периферији. Истраживања социолога су тако показала да „што је једно ново насеље или стамбена зграда квалитетније, потпуније и боље опремљена и боље лоцирана то су и њени станари по друштвеном положају моћнији и богатији" (Vujović, *Ljudi i gradovi*, 49–50, 52–53, 79–81, 83). Ипак, стамбена криза није погађала само радништво, већ и припаднике средњих слојева. Наиме, да ли ће нечије стамбено питање бити решено или не умногоме је зависило од економске јачине предузећа – она успешнија и солвентнија више новца издвајала су за станоградњу (Vujović, *Ljudi i gradovi*, 100). Високе цене градње станова биле су један од главних разлога ширења „дивље" станоградње. Према званичним проценама, на једну легално подигнуту призмемну стамбену зграду грађена је једна нелегална (рушено је око 30% оваквих зграда). Анкета Сталне конференције градова је показала да преко 80% бесправних градитеља има 26–35 година старости, односно да се налазе у добу у коме се формира породица и школују деца, што у првом реду захтева стамбени смештај (АЈ, АЦКСКЈ, IV, к. 3/6, Нека питања развоја животног стандарда (1968)).

дитима,[40] привилегије службеника у радним организацијама путем одређивања фиксних личних доходака, ниски износи новчаног додатка на децу[41] итд, упућују грађане да у својим писмима Председнику Републике постављају питања: да ли се и даље може живети под овим условима, чему води таква политика у једној социјалистичкој земљи, јесмо ли ми Кина или Индија, итд. Отворено се ставља на знање да руководиоци почев од предузећа па до врха не показују интересовање како живе радници, какви су им услови рада, хигијенско- техничка заштита,[42] услови становања, исхране,[43] какво је њихово здравствено стање и у какав тежак положај долазе кад због смањене радне способности не могу више да обављају послове па су упућени да на лакшем послу остварују доходак од 15000 динара. Појединци тврде да органи самоуправљања имају формалистички однос према проблемима радника, да многи који су изабрани у руководства основне организације СК или синдикалне организације више воде рачуна како

40 Од 1957. грађани су све више узимали потрошачке кредите. Они су коришћени за набавку одеће, обуће и покућства. Од 1960. у порасту су били кредити са роком враћања од три и преко три године, док су зајмови који су одобравани на годину дана, пре свега за набавку текстила, све мање коришћени (АЈ, АЦКСКЈ, III/88, Преглед кретања привреде). Укупно задужење по потрошачким кредитима износило је у 1964. години 424,1 милијарду динара док је укупна штедња била 296,7 милијарди динара (АЈ, АЦКСКЈ, ИВ, к. 3/6, Нека питања развоја животног стандарда (1968)).

41 До 1955–56. године дечији додаци су представљали важну ставку у породичном буџету. Међутим, од 1957. године дечији додаци готово да нису повећавани, па је њихова реална вредност, услед инфлација, смањена за преко 30%. Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije*, 85.

42 Хигијенско-техничка заштита на раду је у многим предузећима била неадекватна. Слаба квалификациона структура радника, непридржавање порописа, некажњавање прекршилаца, недостатак индустријске културе и примери „бесмисленог хероизма" представљали су само неке од разлога за велики број повреда и смртних случајева на раду, посебно у предузећима хемијске индустрије, црне металургије, прераде угља, бродоградњи, као и у предузећима дуванске индустрије (АЈ, 117–263–487, Животни и радни услови).

43 Статистички подаци о просеку плата у индустрији за период јануар–новембар 1963. показују да је просечан лични доходак био 28.000 динара. На прехрамбене производе и стан одлазило је у просеку 3/4 буџета породице, а породица слабије плаћеног радника је, како би покрила ове издатке, трошила 85–90% примања (АЈ, АЦКСКЈ, III/100, О неким проблемима наше радничке класе (1964)). Цене животних намирница су расле брже него цене осталих производа, а структура исхране је, у поређењу са развијеним земљама, била неповољна – потрошња житарица је била висока, а потрошња сточарских производа ниска (Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije,* 103–106).

ће себи обезбедити боље радно место и виши лични доходак, а да се много мање разматрају и решавају проблеми радника са ниским дохоцима.

Са великим надама се очекује Осми конгрес Савеза комуниста Југославије[44] и сматра да Конгрес не само треба него мора озбиљно да се позабави положајем радних људи, њиховим условима живота и рада, као и негативним појавама у нашем привредном и друштвеном развоју.

Ради илустрације како се износе ова питања, наводимо неке карактерситичне делове из анонимних писама.

1. Уз писмо из Београда послати су поред других, и исечци из „Комуниста“ који је објавио натпис о расипању друштвених средстава за „потребе репрезентације“, као и једна вест из „Борбе“, према којој трговачки путници из Панчева „зарађују“ и до 500000 месечно, па се каже:

„Драги друже Тито!

Разне неправилности, злоупотребе, самовоља итд. толико су узеле маха да је то забрињавајуће за сваког родољуба ове наше земље. Чланци из новина које прилажем толико нас револтирају јер видимо да се о неким неправилностима само пише, а нико жив неодговара. Интересује нас да ли се бар неко стиди због свега овога кад већ нико не одговара за своја недела. Зато се у народу говори да је важно да руководиоци уживају, па их није брига шта се све ради у земљи. Друже Тито, пошто твој говор у Сплиту, те писмо ИК ЦК СКЈ исл нису постигли жељени циљ, ми Те молимо да се заузмеш да се овим неправилностима стане на крај. Молимо Те да ово питање покренеш на Осмом конгерсу СКЈ и ако би исти у томе успео то би наши људи много поздравили. Ако нам Конгрес у томе нешто не помогне, онда ми не знамо шта ће бити са нама.

Твоји одани радници, комунисти“

2. Радница из Сарајева, између осталог, пише:

„Гладна сам кући. Гладна долазим на посао, гладна се враћам са посла. Мрзим себе, мрзим своје дете. Није чудо ево Вам податак и увјерите се. Кад ми се одбије на платној листи мјесни самодопринос и синдикат примам 24300 динара. Имам и дјечији додатак од 3450 динара. Од тога плаћам потрошачки кредит од 4900 динара, имам и стан који плаћам скоро 4000 динара, радио претплату, струју, остале чланарине, млијеко за дете старо 2 године, пашта ми остане. Мајка сам без икаквих животних прохтјева, а шта, кад ми се и прохтјела шоља млека попијем воду. Посао је по учинку. Теглим као говече у јарму, а са својим примањима нема ни до 15. датума у мјесецу и то са најосновнијим залогајем. Кад кога свог опазим кроз прозор, закључам врата и не отварам...Мрзим сваког свог...Како да волим државу...Цијене

44 Осми конгрес Савеза комуниста Југославије је одржан 7–13. децембра 1964. године.

артиклима повећавају се и у пола мјесеца, а оно одобрено повећање личног дохотка кад се плата прима, не исплаћује се.[45] Нема дјетету ни пресвлачај да купим. Очекује се са великом нестрпљивошћу Осми конгрес СКЈ, јер се претпоставља да ће се тек тад стање измјенити...да ће се једном за увјек стати којечијој самовољи и одлуке које се донесу неће се примењивати као до сада по мјесец или два дана, па све по старом и свак на свој начин. Наши су се посланици и остале личности у скупштинским органима поставили као обични комерцијалисти. Они горе причају, грубо речено мудрују и доносе којекакве одлуке, а гледајући с моћи свога џепа, а кад би било да се погледа у народ онда би ствар другачије текла...“

3. У писму из Мостара поред осталог, наводе се и ове речи:

„Питање стандарда је у опадању, управо од оног времена кад су наши руководиоци почели да говоре о стандарду преко штампе и радија, а од тог времена је скоро 4 године. Врло незгодно се одражава на масе, а ако се нешто из наших врхова пренесе, а потом се не оствари. Давно је речено: „Нећемо више кајиш стезати, нити је потребно да земљу изграде само ове генерације“.[46] Таквих примера има доста, али се све више срља и иде у неизвесност... Напомињемо да је стандард био бољи 1956 до 1960. године иако је мање било изграђених индустријских објеката и уопште је мања била енергетска база наше земље. Наша штампа стално критикује цене на тржишту, а цене се стално пењу, стално се говори и пише о ниским радничким платама, а плате увек ниске. Зашто то? Боље је не писати и ништа не обећавати, него писати и обећавати много, а у ствари од тога се добије врло мало или ништа...

По селима се пева како је динар постао раван куни – новцу некадашње усташке државе. Наш човек је постао паметан и добро све види и разуме, тако да се не да варати ма у ком погледу. Ових вицева који застрањују колико год желите, а то је доказ да људи траже пута и начина да кажу шта код нас не ваља и упоређују га са најгорим. У данашњим условима задовољни су они који су на лак начин дошли до бољег положаја, оствари-

45 Мисли се на накнаду за повећање трошкова живота путем које су плате усклађиване са инфлацијом. Међутим, с обзиром да је пораст цена варирао од републике до републике, али и од комуне до комуне, било је потребно усклађивати плате са порастом цена у месту живљења. Локалне власти у већини случајева нису пратиле пораст трошкова живота у својој комуни, па су надокнаде даване на бази просечног пораста живота за целу земљу или евентуално за републику (АЈ, КПР II–3–ц–2/31, Елаборат „Актуелни проблеми из области стандарда и самоуправљања“ о коме ће се расправљати на Пленуму ЦК ССЈ 26. 3. 1965).

46 Политка инвестирања у постројења тешке индустрије, на рачун извлачења свих расположивих вишкова из пољопривреде и занемаривања животног стандарда напуштена је 1955. године. Економски заокрет је изведен под Титовим слоганом да је „садашња генерација уложила много труда у изградњу земље, да сада заслужује да живи боље и да неки задаци морају да се оставе и будућим генерацијама“ (Dobrivojević, *Selo i grad,* 193).

ли боља примања, а самим тим и бољи стандард. Навећи број је незадовољних који улажу много труда за малу корист. Овога последњег треба се плашити. На данашњим ценама плате радника (чисто примање) испод 30000 динара нису ништа и не представљају радничку плату, већ некакву социјалну помоћ."

У писму се даље предлаже да се азијским и афричким земљама не даје никаква материјална помоћ јер то утиче на стандард. „Нама то неће нико замерити јер смо заиста мала земља, а тек смо и ми започели да живимо. Уколико је сметња у нашој привреди и људи се неодговорно односе, према таквима треба бити немилосрдан."

Предлаже се побољшање материјалног положаја бораца, а нарочито носилаца „Партизанске споменице 1941".

„Врло рано повучени су и стално се повлаче људи које је револуција васпитавала и бацила на површину. Није оправдано, без обзира што стижу млађе генерације, требало би задржати људе који су прошли кроз нашу револуцију на радним местима све дотле док се осећају способним да и они лично изразе жељу да иду у пензију. Друштво је још увек најсигурније кад чује да у ЈНА има још увек првобораца и људи из прошлог рата."

4. У писму из Загреба каже се између осталог:

„Необично нам је да Вам пишемо о појединим неправилностима које данас постоје, и то сваки дан, мјесец, па и година, а нико не отклања... Данас се свашта прича, више него икад, и то појединци искоришћавају за разна негодовања. А ви виши партијски руководиоци нисте криви, као што су то комуне, котареви, па и републике. О чему је ријеч, уствари највише се односи о поскупљењу... а плате нажалост минималне и то испод 15. односно 20000 динара, а поједини не знају шта ће да раде са новцима и пркосе се разним луксузом, и примају како који и до 300000 динара, а неко можда и више мјесечно."

После овога износе се подаци о поскупљењу разних производа у трговинским радњама и износи рачуница шта се све може а шта се не може покрити надокнадом од 1500 динара по запосленом и повећаним дечијим додатком. У писму се нарочито критикују велики распони у платама[47] и износи се да се у нарочито тешком положају налазе они радници који једино стичу доходак, а имају између два или више чланова породице.

Писмо се завршава овим речима:

47 Укидање контроле над платама 1961. значило је и коначно напуштање социјалистичке ураниловке захваљујући којој су зараде биле више социјална него економска категорија. Међутим, повећавање социјалних разлика у до тада готово класно монолитном друштву, наилазило је на неодобравање најсиромашнијих слојева, тј. оних чији је економски положај непосредно после рата било највише побољшан. Штавише, истраживања Берислава Шефера су показала да, с обзиром на природу посла, распон у зарадама није био превелики – ако би се плата неквалификованог радника означила индексом 100, онда би зарада стручњака са високом спремом имала индекс 270 (Šefer, *Životni standard*, 82).

„Ипак се другови надају да ће, ако не прије, на Осмом конгресу СКЈ бити донете конкретне одлуке о свим потешкоћама, јер се надамо томе; поједини радници говоре да им је синдикални конгрес[48] обећао свашта, али од тога ништа није остварено и сл.

Другови из једне организације СК и ССРНЈ“

На сличан начин говори се и у анонимним доставама из Чаковца, Вараждина и Ниша. У овој последњој се истиче неодрживост одлуке о плаћању електричне енергије по такозваној дневној и ноћној тарифи, јер 80% домаћинстава није у могућности да купи скупе апарате који би одвојено регистровали утрошак електричне енергије.

4. септембар 1964

Београд

48 Мисли се на Пети конгрес Савеза синдиката Југославије.